

.....
професійного освіти і культурного розвитку як Вінниці, так і всього Подільського регіону.

Ключевые слова: братская школа, губернская польская гимназия, частные пансионы, музыкальные классы, учительская семинария, реальное училище.

УДК 725.1:62-033.71(477.44)»19-20»

О. В. Грабовська

ВПЛИВ МІСТОБУДІВНОЇ ПРАКТИКИ НА РОЗВИТОК ЦЕГЕЛЬНОЇ ГАЛУЗІ М. ВІННИЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається розвиток мережі цегельних заводів м. Вінниці в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Встановлюється місце розташування цегельень вказаного періоду та масштаби їхнього виробництва, визначаються власники підприємств. Аналізуються статистичні показники по м. Вінниці та Вінницькому повіту щодо кількості цегельних підприємств, суми їхнього доходу та чисельності зайнятих робітників. Досліджуються закономірності змін в обсягах цегельного виробництва. Простежується вплив містобудівної практики у м. Вінниці на розвиток її цегельної галузі.

Ключові слова: цегла, цегельне виробництво, будівельна кераміка, містобудування, архітектурна спадщина, Вінниця, Подільська губернія

Збереження архітектурної спадщини міст є однією з ключових проблем в сучасному містобудуванні. Сьогодні під охороною держави у м. Вінниця перебуває 121 пам'ятка архітектури. Переважна більшість цих об'єктів датується другою половиною ХІХ – початком ХХ ст., часом, коли відбувся стрімкий розквіт міста. Усі архітектурні пам'ятки цього періоду збудовані з цегли. Середина ХІХ ст. видається часом суттєвих змін в історії цього будівельного матеріалу: повсюдно виникають великі цегельні підприємства, що базуються на механізованому обладнанні; з'являються печі безперервної дії; починають застосовуватись досконаліші будівельні розчини. Все це дозволило значно прискорити темпи будівництва, і відповідно, задовольнити потреби швидко зростаючих міст. Безперечно, розвиток цегельної галузі м. Вінниці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мав знаходитись у тісному зв'язку з подіями в житті міста, віддзеркалювати активність його розбудови.

Справа збереження архітектурної спадщини, зокрема, процес реставрації, потребує детального вивчення пам'яток, в т. ч. особливостей їх будівельних матеріалів (зокрема цегли), будівельних розчинів і типів цегляних кладок. Важливим на цьому шляху є дослідження формування та розвитку місцевого цегельного виробництва. Пам'яткознавчий контекст роботи обумовлює територіальні рамки дослідження: увага буде зосереджена на цегельних підприємствах у межах сучасної Вінниці, адже складність транспортування цієї продукції на великі відстані зумовлювала її використання на місці.

Предметне вивчення історії будівельної кераміки м. Вінниці досі не здійснювалось. Побіжно цієї теми торкнувся О. Бируля у невеликій за обсягом науково-популярній брошурі «Архітектурна історія Вінниці» [1], яка є своєрідним нарисом історії містобудування, де коротко розглядаються особливості використання цегли в контексті історії забудови Вінниці. Втім, в рамках такої праці, аналіз будівельної кераміки не може бути ґрунтовним. Варто відзначити також монографію О.П. Кошового «Будівельна кераміка України» [2]. Вона розкриває основні закономірності розвитку галузі виробництва і використання черепиці, цегли та керамічної облицювальної плитки в межах сучасної України, починаючи з їх появи в античних містах-колоніях в ІV ст. до н.е. і завершуючи початком ХХ ст. Праця базується переважно на знахідках з добре досліджених міст з давніми традиціями функціонування в якості адміністративних центрів (Києва, Чернігова, Львова). Як наслідок, увага автора до вінницького регіону була незначною, а обсяг видання не давав можливості зосередитись на локальних особливостях розвитку галузі виробництва будівельної кераміки.

Основу джерельної бази дослідження становлять архівні документи, що містять оціночні відомості фабричних і заводських приміщень Подільської губернії, зокрема, м. Вінниці і Вінницького повіту. Об'ємний статистичний матеріал та коротка характеристика галузі і

окремих підприємств міститься в довідкових виданнях досліджуваного періоду. Слід зауважити, що нерідко дані отримані з різних джерел за один і той же рік відрізняються (особливо щодо кількості підприємств). Наприклад, в довіднику «Весь Юго-Западный край» (К., 1913) різна кількість заводів вказана навіть у межах одного видання. Ймовірно, такі відмінності пов'язані з різним підходом до включення підприємств у довідники та відомості. В одних випадках вказувалися всі цегельні виробництва, в інших – лише найбільші підприємства. Також розбіжності можуть бути викликані приналежністю різних заводів одному власнику або існуванням кількох відділень одного і того ж підприємства. Тим не менш, аналіз цих джерел дозволяє скласти загальну картину розвитку цегельної галузі міста другої половини XIX – початку XX ст.

До середини XIX ст. у Вінниці згадується про існування цегельного заводу на Дубовецькій Слободі, заснованого у 1830 р., що наприкінці століття належав Шмулю Мар'яновському [3, с.320]. Правда, можна припустити, що цегельня Грохольських у П'ятничанах (зараз м. Вінниця, пров. Цегляний), яка згадується в документах другої половини XIX ст., могла існувати з більш ранніх часів. Логічно вважати, що її поява пов'язана з будівництвом садиби Грохольських у кінці XVIII ст. Скоріше за все до середини XIX ст. масштаби її виробництва обмежувалися потребами самого маєтку.

У 1859 р. був заснований завод, який пізніше також став власністю родини Мар'яновських [4]. Щоправда, де саме знаходилося це підприємство, та кому належало на час заснування нам не відомо.

У 1871 р. на території сучасної Вінниці було відомо вже три цегельних заводи. Перший знаходився в с. Вишня (зараз мікрорайон Пирогово) і належав М.І. Пирогову [7, арк.17]. Ймовірно, підприємство створювалося для постачання матеріалами відбудови його садиби, тобто після 1859 р. Коли цегельня припинила своє існування – незрозуміло, але у відомостях за 1890-ті роки вона уже не згадується.

На початку 1870-х років продовжує діяти цегельня Грохольських у П'ятничанах. У межах тогочасної Вінниці згадується цегельний завод Арона Тарнопольського. Можливо, це той самий завод, що був створений у 1859 р. і пізніше став власністю родини Мар'яновських [7, арк.17]. У 1879 р. на Дубовецькій Слободі засновується ще один цегельний завод. У 1894 р. його власником буде дворянин Болеслав Іванович Ліщинський. У 1884 р. засновано цегельний завод на Малих Хуторах [7, с.320] (ймовірно, в районі сучасної вулиці Могильчака). Кілька цегельень існувало також на околицях сучасної Вінниці, зокрема, цегельня Дидинського в с. Лука Мелешківська [7, арк.17] та цегельня поблизу с. Якушинці [6].

У 1894 р. у Вінниці існувало чотири великих цегельних заводи. Два з них розташовувалися на Дубовецькій Слободі (ймовірно там, де сьогодні знаходиться «Вінницький цегляний завод» по вул. Д.Нечая, 55). Це підприємство належало Б.І. Ліщинському. На ньому працювало 20 робітників, а випуск цегли становив 480 тис. шт. на рік*. Інше підприємство належало міщанину Шмулю Мар'яновському, яке мало штат в 10 робітників. Випуск цегли становив 200 тис. шт. на рік. На П'ятничанах продовжувала діяти цегельня Грохольських. На ній працювало 20 робітників, а річний випуск цегли становив 600 тис. шт. [3, с.320], прибуток підприємства складав 1 тис. руб. на рік, а його оціночна вартість – 5 тис. руб. Такий же прибуток і оціночна вартість були у цегельного заводу міщанина І. А. Міклашевського, що продовжував функціонувати на Малих Хуторах [7, арк.44]. Там працювало 12 робітників, а річний випуск цегли становив 580 тис. шт. [3, с.320].

У 1895 р. засновано ще один цегельний завод родини Мар'яновських. Він також розташовувався на Дубовецькій Слободі [4]. Ця ділянка міста, очевидно, мала особливий потенціал з точки зору керамічного виробництва. Так, у 1898 р. Вінницька Міська Дума вирішувала суперечку щодо оренди частини яру вздовж дороги на Луку (в районі сучасної вул. Паліїв Яр). Використати цю ділянку для організації заводу з виробництва вогнетривкої цегли, кахлів та інших керамічних виробів виявили бажання одночасно два підприємці – міщанин Ісруль Цинкерман та купець Мошко Вергіліс. Крім того, міщанин Мотель Клейкерман клопотав до Міської Управи про дозвіл вивозити звідти глину, необхідну для його цегельного заводу. Міська Дума обрала спеціальну комісію для дослідження ділянки. Зрештою, вона дала

* За сучасними будівельними підрахунками, для спорудження одноповерхового будинку з товщиною стін в 1 цеглину необхідно близько 19 тис. цеглин, двоповерхового – близько 29 тис. цеглин.

.....
дозвіл на передачу ділянки під організацію цегельних заводів, але умови оренди були значно гіршими для підприємців, ніж ті, які вони пропонували спочатку [8, арк.168-169].

Складно сказати, як далі розвивались події стосовно організації цегельного заводу в районі Палієвого яру, принаймні в більш пізніх документах ми не зустрічали згадок про нього та про фігурантів описаної вище суперечки. Тим не менш дана ситуація засвідчує виключну придатність ділянки на Старому місті для виробництва цегли. Варто також відзначити, що на початку ХХ ст. на суміжній території, по інший бік Тиверської вулиці (зараз вул. Д.Нечая) існувало аж два цегельних заводи [9].

Серед невеликих цегельень м. Вінниці, що діяли в 1890-х роках, згадується непрацююче на 1899 р. підприємство Абрама Клейнера [8, арк.340].

У 1899 р. було засновано ще одне підприємство родини Мар'яновських – силікатно-цегляний та черепичний завод на Замості [4]. Цей завод, очевидно, мав основною метою задоволення потреб в силікатній цеглі, мода на яку поширилась у Вінниці наприкінці ХІХ ст. Щоправда, О.Біруля вказує на волинське походження силікатної цегли, яка використовувалась у місті [1, с.54].

Справжнього розквіту цегельна галузь Вінниці досягає напередодні Першої світової війни. У 1912 р. було створено принаймні три нових цегельних заводи: Перець-Іона Гельблу, Вольфа Мар'яновського, Я. Мучника і Б. Розенштейна [10, с.966]. Дохід цегельної галузі в цей час зріс на 147 тис. руб. (або на 73%), у порівнянні з 1908 р. Кількість зайнятих в галузі робітників також суттєво збільшилась (з 113 до 281 особи) [11, табл.2; 12, табл.2].

На 1913 р. у Вінниці відомо шість великих цегельень. Серед них вищезгадані підприємства, засновані в 1912 р.: Перець-Іона Гельблу зі штатом в дев'ять робітників; Вольфа Мар'яновського зі штатом в 20 робітників; Я. Мучника і Б. Розенштейна на 28 робітників. Також продовжував діяти завод Нухіма Бліндера з 28 робітниками і річним доходом 12 тис. руб.; завод Іцко і Мордко Мар'яновських з 52 робітниками і річним доходом в 60 тис. руб.; «Вінницький силікатний завод» І. Мар'яновського і А. Фейгенбаума зі штатом у 52 робітника і річним доходом в 50 тис. руб. [10, с.966]. Останній завод вважався найбільшим за обсягами виробництва в Подільській губернії і мав річне виробництво цегли в 10 млн шт. [10, с.52]. У 1914 р. він складався з 2-х відділень – на Дубовецькій Слободі (1 800 тис. шт.; річний дохід 21 тис. руб.) та силікатно-цегляного і черепичного заводу на Замості (виготовляв черепицю, силікатну цеглу і плитку; річний дохід 20 тис. руб.) [4].

Зрозуміти закономірності розвитку цегельної галузі Вінниці може допомогти аналіз статистичних даних цегельного виробництва. Значний обсяг такої інформації міститься в «Обзорах Подольской губернии за ... год» (Кам'янець-Подільський, 1873-1913). Найбільш продуктивним, на наш погляд, є порівняння показників кількості заводів, чисельності зайнятих на них робітників і суми доходів у Вінниці та Вінницькому повіті. При цьому показником рівня розвитку галузі слід вважати лише суму доходу. Кількість заводів не показова, зважаючи на суттєві відмінності масштабів підприємств, а кількість робітників, частіше засвідчує відсталість технології виробництва, ніж рівень розвитку цегельні. Усього проаналізовано дані від 1886 до 1912 рр.

Значна різниця в кількості заводів між повітом (16-36 підприємств [13, табл.2; 14, табл.2]) та м. Вінницею (4-13 [15, табл.2; 14, табл.2]) при переважно більшій сумі доходу в місті, свідчить про існування в місті крупних підприємств на противагу повіту, де вигіднішою була організація невеликих цегельень.

За показником суми доходу бачимо, що по повіту, вона рівномірно збільшується протягом всього періоду (з 7 495 руб. в 1886 р. [13, табл.2] до 52 350 руб. в 1912 р. [14, табл.2]). При цьому лише в період з 1892 до 1896 рр. та в 1898 р. вона дещо перевищує суму доходу по м. Вінниці [13, табл.2; 16, табл.2; 17, табл.2; 18, табл.2; 19, табл.2]. У Вінниці також в загальному спостерігається тенденція до зростання суми доходу, однак зі значними перепадами. Так, з 1886 до 1891 рр. сума доходу по Вінниці збільшилась більше ніж в 4,5 рази (з 6 428 до 29 850 руб.) [14, табл.2; 15, табл.2]. В період з 1892 до 1896 рр. бачимо суттєве зменшення суми доходу, коли вона досягає свого мінімуму (5 900 руб. в 1893 р.) [13, табл.2; 16, табл.2; 17, табл.2; 18, табл.2], а в 1897 р. – стрімке зростання до 105 610 руб. [20, табл.2] (майже в 7,5 разів у порівнянні з попереднім роком), а наступного року стрімке зниження показників – до 15 500 руб. [19, табл.2]. У 1901 р. сума доходу знову зростає у 3,3 рази (з 15 500 руб. до 51 000 руб. [21, табл.2]) і до 1908 р. залишається стабільною [22, табл.2; 23, табл.2; 24, табл.2].

11, табл.2]. У 1912 р. наступне значне зростання, коли сума доходу збільшується з 54 865 руб. до 202 000 руб. [12, табл.2], тобто в 3,6 разів.

Пояснення таких хвилеподібних змін в обсягах цегельного виробництва слід, очевидно, шукати в подіях з життя Вінниці та особливостях самої цегельної галузі. Виробництво цегли є порівняно невибагливим до сировинної бази, водночас цегла важка і незручна для транспортування. Тому цегельні підприємства працювали, орієнтуючись переважно на місцевий ринок. Зрідка виробництво будівельної цегли могло мати міжгубернський масштаб. З огляду на це, значне збільшення суми доходу у 1897 р., ймовірно, можна пояснити початком будівництва комплексу споруд Вінницької психіатричної лікарні – великого архітектурного об'єкту з цегли. Наступне зростання виробництва цегли, що спостерігалось на рубежі століть, також органічно вписується в історію містобудування. Адже саме з цього часу починається формування архітектурного обличчя Вінниці, що пов'язано з діяльністю міського голови М.В. Оводова (1899-1917 рр.) та міського архітектора Г.Г. Артинова (1900-1919 рр.). Наступний злет цегельного виробництва хронологічно майже співпадає з піком обсягів муніципального будівництва, який судячи з діаграми, складеної Г.Г. Артиновим, припадав на 1911 р. Тоді були споруджені будівлі міської Думи («Біла зала», нині адміністративний будинок торгово-промислової палати) та окружного суду (нині будинок по вул. Грушевського, 17), сірковий і миловарний заводи, бойня, будинок товариства споживачів з магазином (нині адмінбудинок з магазином). 1912 р. постали: водонапірна башта (нині відділ Вінницького обласного краєзнавчого музею), готель «Савой», суперфосфатний завод та ін. [25]. Активне приватне будівництво також відкривало нові перспективи перед галуззю, але Перша Світова війна, більшовицький переворот та подальша економічна і політична нестабільність, призвели до її занепаду. Відновлення цегельних заводів зі значними труднощами проводилося уже протягом 1920-х років.

Підсумовуючи, зазначимо, що активна розбудова м. Вінниці в другій половині XIX – на початку XX ст. знаходила безпосереднє віддзеркалення в розвитку місцевого цегельного виробництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бируля, О. Архитектурная история Винницы / О. Бируля. – Винница: Держ. друкарня ім.Леніна, 1930. – 68 с.
2. Кошовий, О.П. Будівельна кераміка України / О.П. Кошовий ; АН УРСР. Львівське відділення Інституту Мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К. : Наукова думка, 1988. – 136 с.
3. Указатель фабрик и заводов европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. П.А. Орлов, С.Г.Будагов. – СПб., 1894 г. – 850 с.
4. Фабрично-заводскія Предпріятія Россійской Имперіи (исключая Финляндію). Составлено подъ руководствомъ Редакціонного Комитета, состоящего изъ членовъ Совета Съездовъ Представителей Промышленности и Торговли / ред. Ф.А.Шобер. – Пг, 1914 г. – 1612 с.
5. Державний архів Вінницької області, (далі – ДАВіО), ф. Д.-200, оп. 1, спр. 468, 68 арк.
6. Трехверстовка Шуберта онлайн в цвете [Електронний ресурс] // ЭтоМесто : [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-7/>
7. ДАВіО, ф. Д.-200, оп. 1, спр. 685, 44 арк.
8. ДАВіО, ф. Д.-262, оп. 1, спр. 10, 169 арк.
9. Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-1935) [Електронний ресурс] // Przewglądarka skorowidzów: [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=R084&listtype=standard&listsort=sortoption>
10. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. – К., 1913 г. – 1117 с.
11. Обзор Подольской губернии за 1908 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1909]. – 160 с.: 12 табл.
12. Обзор Подольской губернии за 1912 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1913]. – 175 с.: 35 табл.
13. Обзор Подольской губернии за 1896 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1897]. – 207 с.: 21 табл.
14. Обзор Подольской губернии за 1886 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1887].
15. Обзор Подольской губернии за 1891 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1892]. – 157 с.: 20 табл.

16. Обзор Подольской губернии за 1892 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1893]. – 181 с.: 20 табл.
17. Обзор Подольской губернии за 1893 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1894]. – 174 с.: 23 табл.
18. Обзор Подольской губернии за 1896 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1897]. – 207 с.: 21 табл.
19. Обзор Подольской губернии за 1898 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1899]. – 199 с.: 21 табл.
20. Обзор Подольской губернии за 1897 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1898]. – 174 с.: 21 табл.
21. Обзор Подольской губернии за 1901 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1902]. – 215 с.: 23 табл.
22. Обзор Подольской губернии за 1902 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1903]. – 212 с.: 13 табл.
23. Обзор Подольской губернии за 1903 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1904]. – 196 с.: 23 табл.
24. Обзор Подольской губернии за 1906 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1907]. – 176 с.: 10 табл.
25. Архітектура Вінниці на зламі XIX-XX сторіч [Електронний ресурс] // Osobnyak : [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://osobnyak.com.ua/spip.php?article490>

Grabovska O.V. Influence of Vinnytsia urban planning practice on development of brick production in mid-19th – early 20th century

The article discusses the development of a network of brick factories in Vinnytsia in mid-19th – early 20th century. It investigates brickworks location and scale of production within the prescribed period, determines business owners. The author analyses Vinnytsia city and Vinnytsia district statistics on the number of brickworks, the amount of their income and the number of employed workers. The article examines the patterns of changes in the volumes of brick production and shows the influence of Vinnytsia urban planning practice on development of the brick production industry.

Key words: brick, brickwork, ceramics, urban planning, architectural heritage, Vinnitsa, Podillia

Грабовская О.В. Влияние градостроительной практики на развитие кирпичного производства Винницы во второй половине XIX – в начале XX в.

В статье рассматривается развитие сети кирпичных заводов г. Винницы во второй половине XIX – в начале XX в. Устанавливаются места расположения кирпичных заводов указанного периода и масштабы их производства, определяются владельцы предприятий. Проводится анализ статистических показателей по г. Виннице и Винницкому уезду относительно количества предприятий по производству кирпича, суммы их дохода и численности занятых рабочих. Исследуются закономерности изменений в объёмах кирпичного производства. Прослеживается влияние градостроительной практики в г. Виннице на развитие отрасли кирпичного производства.

Ключевые слова: кирпич, кирпичное производство, строительная керамика, градостроительство, архитектурное наследие, Винница, Подольская губерния